

Henk Becker

Een eeuw als een oordeel

De grote verhalen over Europa vergeleken

De Academische Boekengids 48, januari 2005, pp. 17-19.

Valt de geschiedenis van Europa in de twintigste eeuw binnen één boek te vangen? Of onttrekt juist dit tijdvak zich aan elke samenvatting?

Naarmate het einde van de vorige eeuw naderbij kwam, groeide het aantal geschriften met terugblikken op die eeuw. En dat lijkt niet op te houden. Sinds 2000 is het afscheid nemen van het voorbije en het verkennen van het nieuwe tijdvak onverminderd doorgegaan. Terecht, want zoals Geert Mak over ons continent opmerkt: 'Heel Europa kan nooit in één boek.' Deze verzuchting lokt onvermijdelijk de vraag uit in hoeveel boeken Europa dan wél zou passen. In dit essay stel ik een canon samen van boeken die ons inzicht in de twintigste eeuw vergroten. Ik zal hun waarde voor de canon proberen te meten aan de hand van vier persoonlijke criteria. De lezer is natuurlijk vrij de zijne te kiezen. Tot slot zal ik kort duiden wat deze verzameling boeken zegt over de afgelopen honderd jaar.

Als eerste criterium voor mijn boekbeoordeling neem ik de historiografische kwaliteit van het werk. Daarbij valt te denken aan ouderwets degelijke, een beetje saaie geschiedenisboeken. In zijn dagboeken heeft Robert Musil de aantrekkelijkheid van dergelijke geschriften fraai verwoord. 'Man soll möglichst oft Tatsachen aussprechen lassen statt Gefühle. Dadurch entsteht die gewisse schöne Trockenheit. D.h. also Dinge, die Anspruch auf objektive Geltung haben, nicht bloß auf subjektive.'

Het tweede criterium is dat van interpretatie en inspiratie. Er zijn boeken die de lezer als het ware optillen naar een hoger niveau van inzicht. Maar in deze analyse mag die interpretatie niet onbepert haar gang gaan. Max Weber heeft de regels voor de keuze van een bepaalde benadering scherp geformuleerd: 'Immer muss das "Verstehen" des Zusammenhangs noch mit den sonst gewöhnlichen Methoden kausaler Zurechnung, soweit möglich, kontrolliert werden, ehe eine noch so evidente Deutung zur gültigen "verständlichen Erklärung" wird.'

Het derde criterium meet de kracht van de aangeboden oorzakelijke verklaringen. Het gaat bij historische processen om lange ketens van oorzaak en gevolg. Daarom kunnen die verklaringen alleen maar een 'quasi-causale' betekenis hebben. Dat maakt ze overigens niet overbodig of van minder waarde. De mate van voorspelbaarheid van gebeurtenissen staat ons toe dat de hantering van het derde criterium beargumenteerd kan plaatsvinden.

Mijn vierde criterium geldt ten slotte de mate waarin de auteur aan normatieve analyse doet en persoonlijk betrokken is. Processen en structuren dienen bijvoorbeeld aan de Rechten van de Mens getoetst te worden. Daarbij mag het persoonlijk engagement de analyse aanvullen, maar deze niet vertekenen.

Ik begin deze canon met het wellicht bekendste werk over de afgelopen eeuw. Historici interpreteren vaak door te periodiseren, en hiervan is het boek van **Eric Hobsbawm** over de korte twintigste eeuw een treffend voorbeeld. In 1994 verscheen *Een Eeuw van Uitersten*. Daarin laat de auteur de eeuw in 1914 beginnen, dus bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, en vooral bij de bloedige oorlogshandelingen in Vlaanderen. Deze wereldoorlog betekent volgens Hobsbawm het uiteenvallen van de (westerse) beschaving van de negentiende eeuw. Een beschaving die zich kenmerkte door een kapitalistische economie, materiële en zedelijke vooruitgang, een liberale wettelijke en constitutionele structuur, een typisch burgerlijke heersende klasse, en de verheerlijking van de vooruitgang van de wetenschappen en het onderwijs.

De decennia tussen het uitbreken van de Eerste en de naweeën van de Tweede Wereldoorlog - 1914-1946 - zijn een tijdperk van rampspoed, aldus Hobsbawm. Een wereldwijde economische crisis tastte zelfs de sterkste kapitalistische economieën aan. De opkomst van het fascisme was een tweede ramp. Niet geheel toevallig vond die gelijktijdig plaats. Alleen de tijdelijke en bizarre verbintenis tussen het liberale kapitalisme en het communisme heeft de democratie kunnen redden, meent de auteur, want Hitlers Duitsland werd volgens hem door het Rode Leger overwonnen.

Het tweede tijdperk dat Hobsbawm afbakent, zijn de gouden jaren tussen 1947 en 1973. Er is nog steeds geen overtuigende verklaring gevonden voor de economische, sociale en culturele wederopbouw en verdere groei in Europa tijdens deze 'dertig glorieuze jaren'. Op de explosie van ontevredenheid in de late jaren zestig en de vroege jaren zeventig volgde een tijdperk van aardverschuivingen, culminerend in de val van het Oostblok.

Hobsbawm wil méér dan alleen in grote lijnen beschrijven wat er is gebeurd. Hij stelt: 'Mijn doel is te begrijpen en uiteen te zetten waaróm de dingen zo gegaan zijn, en hoe ze samenhangen.' Maar verder

dan een losse opsomming van drijvende krachten komt hij niet. Hobsbawm heeft geen systematische aanpak gevonden voor het overtuigend beantwoorden van 'waarom-vragen'. Bovendien verhult hij geenszins dat hij de wereld in de korte twintigste eeuw vanuit het marxisme analyseert. Deze preoccupatie is zo duidelijk dat de lezer voor een keuze wordt geplaatst: meegaan met de auteur of zelf een ander gezichtspunt kiezen.

Het in 1994 verschenen boek van **Giovanni Arrighi**, *The Long Twentieth Century*, is, de titel zegt het al, een openlijke tegenhanger van het werk van Hobsbawm. De socioloog Arrighi stelt dat men als wetenschapper best lange perioden aan de orde kan stellen, mits men zich tot enkele aspecten beperkt. Hijzelf neemt een periode van zevenhonderd jaar onder de loep. Daarin onderscheidt hij vier economische en politieke cycli, met de periode 1870-1990 als de laatste cyclus. In elk van de door Arrighi gevonden tijdperken heeft een 'hegemonic power' een overheersende positie veroverd door een nieuwe combinatie van economische en politieke netwerken. De vierde en laatste periode bracht een dominante positie voor de Verenigde Staten.

The Long Twentieth Century is gebaseerd op een verklarend theoretisch model dat met enige moeite valt te reconstrueren. Zodra een grootmacht door geslaagde innovaties een dominante positie heeft verworven, kan zij zich, al sturend, economisch, politiek en sociaal handhaven zolang zij haar krachten niet overschat. Overspeelt zij haar kaarten, dan loopt zij het risico door een uitdager te worden uitgeschakeld. Paul Kennedy, met zijn *The Rise and Fall of the Great Powers* uit 1987, vraagt de aandacht, omdat de Verenigde Staten thans duidelijk 'imperial overstretch' plegen.

'ER IS NOG STEEDS GEEN OVERTUIGENDE VERKLARING GEVONDEN VOOR DE ECONOMISCHE, SOCIALE EN CULTURELE WEDEROPBOUW EN VERDERE GROEI IN EUROPA TIJDENS DE "DERTIG GLORIEUZE JAREN".'

Het derde boek uit mijn canon is van de hand van **Hermann von der Dunk**: *De verdwijnende hemel*. De ondertitel van dit tweedelige werk luidt *Over de cultuur van Europa in de twintigste eeuw*. In de verantwoording stelt de auteur nadrukkelijk dat zijn oordeel persoonlijk blijft. Het woord 'over' in de ondertitel geeft aan dat het om een essay gaat. Het resultaat is een boek van een vakhistoricus die op literair niveau en inspirerend weet te schrijven.

Het eigen karakter van dit magnum opus komt met name naar voren in Von der Dunks uitvoerige behandeling van de jaren twintig. Voor de oorlogsgeneraties bleef de 'Grote Oorlog' de belangrijke cesuur, en voor velen de ontmaskering en weerlegging van de cultuur van de negentiende eeuw, van het vooruitgangsoptimisme, van het Europees zedings- en superioriteitsgevoel, en van het geloof in het morele potentieel van de menselijke natuur. Maar na die cesuur ontstonden de 'roaring twenties'. Literatuur, kunst, techniek, amusement en sport bloeiden juist op.

Het grote essay van Von der Dunk eindigt in een poging tot verklaring. Hij gaat op zoek naar wat sociologen zoals Ivan Gadoerek de 'prime movers' hebben genoemd. In zijn onderzoek naar de jaren zeventig kwam Gadoerek tot de conclusie dat de secularisering als belangrijkste verklarende factor van de toenmalige maatschappelijke gebeurtenissen kan worden beschouwd. Von der Dunk heeft zijn boek een titel - en daarmee een verklaring - meegegeven die het verdwijnen van het geloof in god en het hiernamaals centraal stelt.

Naast de marginalisatie van het opperwezen kenmerkte de twintigste eeuw zich uiteraard ook door zijn ongekende wreedheden. **Tzvetan Todorov**, onderzoeksdirecteur aan het Centre National de la Recherche Scientifique te Parijs, schreef hier een boek over. In *Hope and Memory*, voor het eerst verschenen in 2000, ontrafelt hij de totalitaire regimes uit de vorige eeuw en de pogingen van de democratische staten om tot een humane samenleving te komen. Todorov wisselt essays af met levensbeschrijvingen van heroïsche slachtoffers van het fascisme, van het communisme en van ontspoorde democratieën. De helden en hun beulen krijgen een gezicht. Daardoor nestelen de verhalen zich diep in het geheugen van de lezer, om telkens weer tevoorschijn te komen en de gemoedsrust te verstoren. Daarbij spaart Todorov ook de zogenaamde democratieën niet, getuige de volgende passage over Lila, een Algerijnse verzetsstrijdster: 'She fell into the hands of the French army after a terrorist action and underwent torture for three months, without respite, until December 1957. She was released from her torturers by a military doctor who took a look at her one evening and said: "Dear child, you've been tortured!" Lila reminded the doctor of his own daughter, so he said.' De gevangenisarts zorgde er vervolgens voor dat Lila naar een gevangenis in Algiers werd overgebracht. Todorov signaleert de vrijheidsstrijd en veroordeelt de martelingen, maar laat ook incidenteel humaan gedrag te midden van de gruweldaden niet onvermeld.

Een andere blik op het morele falen van het avondland komt van **Mark Mazower**. Hij gaf zijn boek een titel mee die de lading precies dekt: *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*. Wij zijn gewend om over 'donker Afrika' te spreken en Europa als de bringer van beschaving te beschouwen. Maar waarom voorziet Europa zich niet eerst zelf van beschaving, vraagt Mazower zich af. Hij neemt vervolgens de rol van publieke aanklager op zich en beschuldigt het continent van een gebrek aan tolerantie en van een reeks wandaden in de sfeer van racisme, imperialisme en politieke onverdraagzaamheid van links en rechts. Dat de slachtoffers van oorlog en genocide grotendeels in de eerste helft van de eeuw zijn gevallen, beschouwt hij als een van de weinige lichtpunten. In zijn epiloog wijst Mazower erop dat

Europa aan het einde van de eeuw weliswaar zijn overheersende positie in de wereld kwijt is, maar dat vergeleken met eerdere perioden en andere werelddelen de bewoners van het continent zich in een opmerkelijke combinatie van individuele vrijheid, sociale solidariteit en vrede mogen verheugen. Indien Europa tevreden zou zijn met een bescheiden plaats in de wereld, zou het een redelijk en vredig bestaan kunnen opbouwen.

Ook een Nederlandse auteur heeft in een recent werk zijn licht laten schijnen over de donkere kanten van Europa's twintigste eeuw. Met *In Europa* doet **Geert Mak** dat op een wijze die de lezer vanaf de eerste bladzijde dwingt tot een stellingname. De auteur bestookt de lezer met salvo's van net niet te korte fragmenten. Elk fragment heeft iets met een stad of een stuk platteland te maken, en telkens bieden vier tot zes van deze fragmenten een impressie van een min of meer afgerond onderdeel van de Europese geschiedenis in de twintigste eeuw. De lezer wordt in die eeuw heen en weer gesmeten, en dat houdt de aandacht scherp. Lief en leed van de geschetste Europeanen dringen met ongebruikelijke intensiteit tot je door. Het effect heeft iets van een televisiereportage. We luisteren en kijken, en tegelijkertijd gaan we oordelen en raken we in een subvocale dialoog met de maker verzeild.

Het begin van het boek maakt de aanpak meteen duidelijk. Reizend door tijd en ruimte dringen een dorp in een nieuwe lidstaat van de Europese Unie, Londen, Huis Doorn en de laatste Duitse keizer, Parijs en Berlijn zich aan de lezer op en dwingen hem tot een oordeel. Mak richt zijn camera minder op grote mannen en stromingen, meer op individuen en hun alledaagse lotgevallen.

Leg je het boek van Mak naast de studies van Hobsbawm en Von der Dunk, dan blijkt *In Europa* een tamelijk compleet overzicht te bevatten van wat kan gelden als de 'algemene geschiedenis' van Europa. Maar waar bij Von der Dunk al nauwelijks sprake is van de 'schöne Trockenheit', die Musil zo aansprak, vinden we die bij Mak al helemaal niet. Toch schrijft Mak niet zomaar een geschiedboek. Hij legt wel degelijk duidelijk eigen accenten. Nog meer dan in de eerder besproken boeken gaat het bij Mak om martelingen, moorden en massagraven. Deze nadruk op de gruweldaden in de twintigste eeuw sluit aan bij een trend die we ook zien in het aanbod van de hedendaagse media.

Het wilde magnum opus van Mak vraagt om een kalme tegenhanger. De socioloog **Paul Schnabel** bood die in 2004 in zijn oratie *Een eeuw van verschil*, bij het aanvaarden van het ambt van universiteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht. De ondertitel, *Van achterstelling tot zelfontplooiing: de dynamiek van het gelijkheidsideaal*, wil onder de aandacht brengen dat de twintigste eeuw ook positieve kanten heeft gehad. Over Nederland vermeldt Schnabel: 'Het nationaal inkomen is in euro's bijna 500 keer zo hoog geworden en gestegen van minder dan een miljard euro tot bijna 500 miljard. Zelfs als we rekening houden met prijsveranderingen en inflatie zijn we per hoofd van de bevolking nog altijd minstens vijf keer zo rijk als in 1900. De levensverwachting is met tweederde toegenomen tot ongeveer 80 jaar en stijgt nog steeds. Een goed huis, goede voeding, goede kleding, goede gezondheidszorg en goed onderwijs is in principe voor iedereen gelijk bereikbaar.'

'DAT DE SLACHTOFFERS VAN OORLOG EN GENOCIDE GROTENDEELS IN DE EERSTE HELFT VAN DE EEUW ZIJN GEVALLEN, BESCHOUWT MAZOWER ALS EEN VAN DE WEINIGE LICHTPUNTEN.'

Na deze positieve noot komen we bij de vraag hoe we deze canon moeten wegen. In *Which Road to the Past? Two Views of History*, kijken de historici R.W. Fogel en G.R. Elton terug op hun felle onderlinge, meer dan tien jaar durende discussie. Fogel is een aanhanger van de cliometrische benadering in de geschiedwetenschap. Deze kenmerkt zich volgens hem vooral door de toepassing van sociaal-wetenschappelijke theorieën en slechts in tweede instantie door kwantificeringen. Elton vertegenwoordigt de traditionele geschiedwetenschap, getypeerd door nauwkeurige beschrijvingen en het kritisch omgaan met bronnen en interpretatief vakmanschap. Hoewel ze elk hun traditie trouw blijven, verwerpen ze de andere niet helemaal. Ze pleiten zelfs voor onderzoeksprogramma's waarin beide benaderingen op evenwichtige wijze zijn vertegenwoordigd.

Hier volg ik een soortgelijke formule: ik probeer na weging met mijn vier criteria niet met een zwart-wit 'goed' of 'fout' te komen. Dat geldt zeker voor het criterium van de historiografische kwaliteit. Neem Hobsbawm serieus, maar denk zijn marxistische uitschieters weg. Neem Von der Dunk serieus, maar vraag je af waarom hij de wetenschappelijke literatuur over secularisatie slechts beperkt in zijn analyse betreft. Verbaas je over zijn negatieve uitlatingen over de sociologie zonder daarbij de wetenschappelijke literatuur over de ontwikkelingen in deze discipline in de beschouwing te betrekken.

Wat interpretatie en inspiratie aangaat, bieden de gekozen geschriften volop mogelijkheden om op de eeuw te reflecteren. De schaduwkanten en de lichtzijden worden voldoende uitgebeeld om elke lezer de kans te geven eigen afwegingen te maken.

Wetenschappelijke analyses met voldoende aandacht voor theoretische verklaringen en oorzakelijke verbanden zijn inderdaad beschikbaar gebleken, maar hier zal in de komende tijd nog heel wat verder onderzoek moeten plaatsvinden. Met name omdat hiervoor tijdreeksen van belang zijn die de eeuwgrens overschrijden.

Bouwstenen voor een eigen normatieve positiebepaling zijn aan te treffen in alle bovengenoemde werken. Maar ook hierbij zijn nog slechts voorlopige conclusies mogelijk. De negatieve kanten van de twintigste

eeuw worden onevenredig zwaar aan de orde gesteld. Met name het betoog van Schnabel vormt een belangrijke tegenhanger van de zwartboeken.

Het algemeen voorlopig oordeel over deze eeuw vertoont ten slotte onvermijdelijk enkele tegenstellingen. Het was een gouden eeuw voor de gewone man, maar een hel voor de vele slachtoffers van schendingen van mensenrechten. Het was een eeuw waarin op ongekende schaal voorwaarden voor welvaart en welzijn werden geschapen, maar waarin vele mogelijkheden onbenut zijn gebleven. Daarin schuilt tevens een opdracht voor de huidige eeuw, namelijk het opsporen en benutten van de 'verborgen reserves' in ons menselijk kapitaal en in de ons omringende cultuur en natuur. Verspilling is zonde.

Henk Becker is emeritus hoogleraar sociologie aan de Universiteit Utrecht. Hij zet zijn wetenschappelijk werk in deeltijd voort.

Besproken boeken:

Dark Continent. Europe's Twentieth Century

door **M. Mazower**

Penguin UK. Londen 1998.

487 pag., € 20,45

De verdwijnende hemel. - Over de cultuur van Europa in de twintigste eeuw (2 dln.)

door **H.W. von der Dunk.**

Meulenhoff. Amsterdam 2000.

496 en 576 pag., € 65,00

Een eeuw van uitersten. De twintigste eeuw 1914-1991

door **E. Hobsbawm**

Het Spectrum. Utrecht 1995.

727 pag., € 17,25

Een eeuw van verschil. - Van achterstelling tot zelfontplooiing: de dynamiek van het gelijkheidsideaal

door **P. Schnabel**

Oratie als universiteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht.

Sociaal en Cultureel Planbureau. Den Haag 2004.

32 pag., € 12,50

Hope and Memory. Lessons from the Twentieth Century

door **T. Todorov.**

Princeton University Press. Princeton 2003.

376 pag., € 32,80

In Europa. Reizen door de twintigste eeuw

door **G. Mak**

Uitgeverij Atlas. Amsterdam/Antwerpen 2004.

1223 pag., € 39,90

The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times

door **G. Arrighi**

Verso. Londen 1994.

400 pag., € 32,50

Literatuur:

-**R.W. Fogel** en **G.R. Elton**, *Which Road to the Past? Two Views of History* (Yale, 1983)

-**I. Gadourek**, *Social Change as Redefinition of Roles: A Study of Structural and Causal Relationships in the Netherlands of the 'Seventies'* (Assen, 1982)

-**P. Kennedy**, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York, 1987)

-**R. Musil**, *Aus den Tagebüchern* (Reinbek bei Hamburg, 1965)

-**M. Weber**, *Methodologische Schriften* (Frankfurt am Main, 1968)